

8. VISUOMENINIS LIETUVIŲ KALBOS GYNIMAS

8.1. XVIII a. pabaigoje–XIX a. sulenkėję Lietuvos bajorai beveik nebevartojo gimtosios kalbos, kai kurie ir visai jos nebemokėjo. Gelbėti lietuvių kalbą ir žadinti tautą suskato išsilavinę vidurinio luomo žemaičiai bajorai. Savo kūryba ir veikla jie sukėlė **lituanistinį sąjūdį**.

Sąjūdžio dalyviai – iškilieji to meto lietuvių inteligentai, mokslininkai, rašytojai. Tautinį patriotizmą ir lietuvių kalbą žadinančių grožinės literatūros kūrinių parašė rašytojas **Simonas Stanevičius**, lietuvių kalbą mokslo srityje vartojo ir lietuvišką botanikos terminiją kūrė žymus botanikas **Jurgis Pabrėža**, lietuvių kalbos grožį ir turtingumą atskleidė poetas **Antanas Baranauskas** ir kt. Didžiulį tautos gelbėjimo darbą nuveikė vyskupas **Motiejus Valančius**.

8.2. Prie lietuvių kalbos aukštinimo ypač prisidėjo **pirmosios lietuviškos Lietuvos istorijos** autorius – švietėjas ir lietuvių tautinio atgimimo pirmtakas **Simonas Daukantas** (1793–1864). Dirbdamas Karaliaučiuje, Rygoje ir Peterburge, jis rinko Lietuvos istorijos medžiagą, tyrinėjo įvairius dokumentus. Daukantas parašė keturis Lietuvos istorijos veikalus: „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (parašyti 1822, išleisti 1929), „Istorija Žemaitiška“ (parašyta apie 1838, išleista 1893–1897 m. dviem tomiais ir pavadinta „Lietuvos istorija“), „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (išleistas 1845) ir „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ (parašytas 1850, dalis išleista 1893, perdirbiny išleistas 1899). Šiuose veikaluose Daukantas nusakė svarbiausius Lietuvos istorijos įvykius, kritikavo Lietuvos bajoriją už sulenkėjimą. Veikalai parašyti pakiliu romantiniu stiliumi, artimi grožinei literatūrai.

Daukantui labai rūpėjo lietuvių kalba. 1837 m. išleido lietuvišką lotynų kalbos gramatiką „Prasma lotynų kalbos“. Liko nebaigtas 3 tomų lenkų–lietuvių kalbų žodynas, pradėtas lietuvių–lotynų kalbų žodynas. Įsigalėjusias svetimybes jis keitė lietuviškais žodžiais, sukūrė daug naujadarų: *karyba*, *karvedys*, *laikrodis*, *prekyba*, *vaistininkas*, *vietovė* ir kt. Daukantas savo kūryba stengėsi parodyti, kad lietuvių kalba galima rašyti įvairių sričių veikalus. Jis rašė: „Kalba yra visų didžiausia žmogaus privilegija, kurios nė koks kraugerys negali jam išplėsti, negut vien kartu tikrai su jo gyvyba“.

8.3. Liaudies švietimu ir lietuvių kalbos reikalais labai rūpinosi mokytojas **Laurynas Ivinskis** (1810–1881). 1846–1863 m. jis parengė ir išleido 17 lietuviškų kalendorių **„Kalendorius, arba Metų skaitlius ūkiškas“**, kurie vadinti tiesiog *k a l e n d o r i a i s* arba *m e t s k a i t l i a i s*. Ivinskio kalendoriuose paskelbta nemaža tautosakos, grožinės literatūros kūrinių: Baranausko „Anykščių šilelis“, Silvestro Valiūno „Birutė“, paties Ivinskio kūrinių ir vertimų. Kalendoriai buvo labai populiarūs, išeidavo iki 8000 egz. tiražu. Ivinskis planavo leisti ir lietuvišką laikraštį, bet caro valdžia nedavė leidimo. 1854 m. Ivinskio rūpesčiu Varniuose buvo įsteigta pirmoji skaitykla Lietuvoje.

8.4. Greta žymiausių lietuvių švietėjų ir tautos žadintojų minėtinas lietuvių kilmės pasaulinio garso lenkų poetas **Adomas Mickevičius** (Adam Mickiewicz, 1798–1855). Beveik visa lenkų kalba parašyta Mickevičiaus kūryba yra lietuviškos tematikos. Poemose ir dramose („Gražina“, „Konradas Valenrodas“, „Ponas Tadas“, „Vėlinės“ ir kt.) Mickevičius aprašė svarbius Lietuvos istorijos įvykius. Jo kūryba darė didžiulį poveikį to meto lenkiškai kalbėjusiai visuomenei, žadino lietuvių savimonę ir savigarbą.

8.5. Po 1863 m. sukilimo Rusijos caro valdžia stengėsi Lietuvą paversti rusišku kraštu ir atitolinti nuo lenkų įtakos. Vidurinėse mokyklose ir gimnazijose buvo įsakyta visus dalykus dėstyti rusiškai, mokiniams uždrausta kalbėtis lietuviškai.

1864 m. Rusijos caro valdžia uždraudė spausdinti, o 1865 – ir platinti lietuviškas knygas lotyniškais raidėmis, šis draudimas vadinamas **lietuviškos spaudos draudimu**.

Lietuvoje buvo leidžiamos ir prievarta platinamos rusiškais rašmenimis, vadinamąja *k i r i l i c a*, išspausdintos knygos. Tačiau vyskupo Motiejaus Valančiaus paraginti lietuviai neėmė jų net į rankas, draudė skaityti vaikams. Daugiausia Valančiaus rūpesčiu Lietuvoje plito ir buvo labai populiarūs slaptosios lietuviškos mokyklos, vadintos *v a r g o m o k y k l o m i s*. Valančius pirmasis organizavo lietuviškų knygų spausdinimą Prūsijoje ir slaptą jų gabenimą į Lietuvą.

Beveik 40 metų trukęs ir nedavęs valdžiai lauktų rezultatų lietuviškos spaudos draudimas 1904 m. buvo panaikintas. Atsitiko priešingai, nei buvo tikėtasi. Spaudos draudimo metais subrendo lietuvių tautinis atgimimas, pasirodė per 3000 įvairių knygų, į Lietuvą jų buvo atgabenta ir išplatinta apie 5 mln., atsirado lietuviška periodinė spauda, jos leista apie 120 pavadinimų.

8.6. **Pirmasis lietuviškas laikraštis „Aušra“** pasirodė lietuviškos spaudos draudimo metais, buvo leidžiamas Mažajoje Lietuvoje 1883–1886 m. ir slapta gabenamas į Lietuvą. Jo sumanytojai ir leidėjai – žymūs to meto visuomenės veikėjai, kovotojai už lietuvių tautinį atgimimą: lietuvių tautos patriarchas Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas, Jurgis Mikšas, Martynas Jankus, Martynas Šernius, Andrius Vištelis-Višteliauskas, Jurgis Zauerveinas ir kt. „Aušra“ buvo spausdinama 1000 egz. tiražu, iš viso išėjo 40 numerių, sujungtų į 29 sąsiuvinius.

„Aušros“ tikslas buvo kelti lietuvių tautinį sąmoningumą, suburti inteligentus tautos atgimimui, užkirsti kelią lietuvių lenkinimui bei rusinimui. Kalbą aušrininkai laikė svarbiausia priemone tautai išgelbėti. Jie skelbė: išliks kalba, išliks ir tauta. Aušrininkai siekė, kad būtų sukurta tautinė mokykla ir joje būtų mokoma lietuvių kalba, kad lietuviškai vyktų pamaldos bažnyčiose, lietuviškai būtų kalbama valdžios įstaigose. „Aušroje“ buvo gėrimasi lietuvių kalba, su pasididžiavimu iškeliamas jos archajiškumas bei grožis, pasakojama skaitytojams apie lietuvių kalbos tyrimus užsienyje. Laikraštis daug prisidėjo prie bendrinės lietuvių kalbos kūrimo, jame paskelbta nemaža straipsnių apie kalbą, kalbotyros leidinių recenzijų, nuomonių dėl atskirų žodžių kilmės bei vartojimo. Aušrininkai ypač rūpinosi kalbos grynumu – plačiai vartotas svetimybės stengėsi keisti lietuviškais žodžiais, pavyzdžiui: *vierą* keitė *tikyba*, *žegnonę* – *palaiminimu*, *februarį* – *vasariu*, *septemberį* – *rugsėju*. Kūrė naujadarus ir sudarinėjo lietuviškus terminus. Vietoj anksčiau vartotų žodžių *lietuvininkas* ir *giminė* įtvirtino žodžius *lietuvis* ir *tauta*.

8.7. Tautiškumu išsiskyrė kitas lietuviškas laikraštis „**Varpas**“, labai reikšmingas Lietuvos tautiniam atgimimui. „Varpo“ (1889–1905) steigėjai – Varšuvos studentų draugija „Lietuva“ (Jonas Gaidamavičius, Juozas Adomaitis ir kt.). Veikliausias jo ideologas ir autorius – visuomenės veikėjas ir rašytojas **Vincas Kudirka** (1858–1899). „Varpe“ rašė beveik visi žymieji ano meto lietuvių inteligentai: Jonas Kriaučiūnas, Juozas Bagdonas, Kazys Grinius, Povilas Višinskis, Jonas Biliūnas, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Žemaitė, Gabrieliūs Landsbergis-Žemkalnis, Jonas Jablonskis ir kt.

„Aušros“ pažadintą lietuvių tautą „Varpas“ toliau skatino siekti tautinio atgimimo ir ugdė jos tautinę savimonę. Gimtąją lietuvių kalbą laikė svarbiausiu lietuvių ramsčiu, tautos gyvavimo pagrindu. „Varpe“ buvo spausdinama nemaža straipsnių praktiniais lietuvių kalbos klausimais, informuojama apie naujus kalbos mokslo veikalus. „Varpo“ kalbą tvarkė, jos taisyklingumu rūpinosi ir apie ją daug rašė Jonas Jablonskis. Buvo stengiamasi vengti tarmybių ir svetimybių, suvienodinti rašybą. Tam reikalui Kudirka parengė ir 1890 m. išleido rašybos taisyklių rinkinį „Statrašos ramsčiai“, kuris buvo išsiuntinėtas bendradarbiams. Dauguma jame pateiktų siūlymų prigijo ir vartojama iki šiol, pavyzdžiui, reikalavimas *ł, w, ū, cz, sz* keisti *l, v, uo, č, š*. Spaudoje gausiai vartotas svetimybės laikraščio redaktoriai stengėsi keisti lietuviškais atitikmenimis, tačiau nevengė tarptautinių žodžių. Jablonskio, Kudirkos ir kitų bendradarbių rūpesčiu „Varpo“ įnašas į kalbos kultūrą labai didelis. Jis galutinai paneigė požiūrį, kad lietuvių kalba ir tauta pasmerktos žūti, padėjo pagrindus lietuvių bendrinei kalbai.

8.8. Lietuvių kalbos teisių ir lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo siekė ir kiti XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuviški laikraščiai. Pirmasis tautinis katalikiškas laikraštis „**Žemaičių ir Lietuvos apžvalga**“ (1889–1896) atkakliai priešinosi lietuvių rusinimui bei vertimui stačiatikiškais, lenkų kalbos platinimui per bažnyčias. Kitas katalikiškas laikraštis „**Tėvynės sargas**“ (1896–1904) smerkė kunigus, niekinančius lietuvių kalbą ir jos nevartojančius. Jis rūpinosi kalbos kultūra ir skelbė, kad kunigai sakytų pamokslus gera kalba. „Tėvynės sarge“ kalbos klausimais rašė Būga. Dienraštyje „**Vilniaus žinios**“ (1904–1909) kalbos dalykus kėlė Jablonskis.

8.9. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybos aktu buvo paskelbta, jog **atkuriamą Lietuvos valstybę**. Nepriklausomoje Lietuvos valstybėje atsirado sąlygos lietuvių kalbos ugdymui. Lietuvių kalba pirmą kartą istorijoje tapo **valstybine kalba**. Tai buvo įtvirtinta 1922 m. Lietuvos Respublikos

Konstitucijoje. Lietuvių kalbą imta vartoti įstaigose, kariuomenėje, pradinėse bei aukštosiose mokyklose. Pradėta kurti lietuviška įvairių sričių terminija.

Pasirodė daugiau nei šimtas lietuviškų periodinių leidinių, kasmet buvo išleidžiama apie 1000 pavadinimų knygų, kuriama grožinė ir mokslinė literatūra. Suklestėjo tautinė kultūra, suaktyvėjo visuomeninis gyvenimas, buvo įkurta Lietuvių kalbos draugija.

8.10. 1935 m. įkurtos **Lietuvių kalbos draugijos** tikslas – pažinti, tirti bei tobulinti lietuvių kalbą, mokyti visuomenę bendrinės kalbos, burti kalbininkus ir vadovauti jų veiklai. Draugijos steigėjai: Juozas Balčikonis, Jurgis Talmantas, Pranas Skardžius, Antanas Salys. Penkiose draugijos sekcijose – terminijos, viešosios kalbos, spaudos, mokyklinės ir emigrantų kalbos – buvo svarstomi bendrinės kalbos norminimo ir taisyklingumo klausimai, aptariami rašybos, vardyno ir kiti reikalai. Draugijos veikla Lietuvoje nutrūko 1941 m., lietuvių išveičių buvo atkurta Vokietijoje, vėliau – JAV. Nuo 1990 m. Lietuvių kalbos draugija vėl veikia Lietuvoje.

8.11. Tautinės kultūros ir lietuvių kalbos ugdymą 1940 m. nutraukė okupacija. Prasidėjo beveik 50 metų trukęs lietuvių tautos ir kalbos naikinimo laikotarpis. Jėga priversta tapti Tarybų Sąjungos respublika, Lietuva buvo fiziškai ir morališkai žlugdoma, o lietuvių kalba vejama iš daugelio gyvenimo sričių, visai niokojama.

Šiuo laikotarpiu nepaprastai daug žalos lietuvių kalbai padarė d v i k a l b y s t ė: greta lietuvių kalbos, neretai ir vietoj jos, buvo verčiama vartoti rusų kalbą. Mokyklose nuo pirmųjų klasių buvo mokoma rusų kalbos, rusiškai buvo kalbama daugelyje įstaigų ir gamyklų, rusiškai rašomi mokslo darbai. Mažėjo radijo ir televizijos laidų lietuvių kalba.

Lietuvių kalboje pradėta plačiai vartoti rusišką komunistinės ideologijos terminiją, plito rusybės, nelietuviškos konstrukcijos ir kitokie lietuvių kalbai svetimi reiškiniai. Rusų kalba veikė lietuvių kalbos struktūrą, žeidė lietuvių kalbos sistemą. Lietuvių kalbininkai kiek galėdami gelbėjo lietuvių kalbą nuo pražūties, taisė ir aiškino, kas sava, lietuviška, o kas svetima ir netaisyklinga.

8.12. 1987 m. prasidėjus antrajam tautiniam atgimimui, pradėta kalbėti, kad lietuvių kalbai reikia gražinti valstybinės kalbos statusą. Tai padaryta 1988 m. lapkričio 18 d.

1990 m. kovo 11 d. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, lietuvių kalba pradėta vartoti visose gyvenimo srityse, iš esmės imtasi rūpintis kalbos taisyklingumu ir valstybinės kalbos statuso įgyvendinimu.

8.13. 1976 m. įsteigta **Lietuvių kalbos komisija** rūpinasi teisine ir administracine valstybinės kalbos apsauga, numato valstybinės kalbos ugdymo kryptis, tvirtina kalbos normas, apribuoja žodynus ir kitus leidinius.

8.14. 1990 m. įkurta **Kalbos inspekcija** tvarko ir tikrina, kaip valstybinė kalba vartojama įstatymų nustatytoje srityse. Inspekcija turi teisę skirti nuobaudas už valstybinės kalbos neįvykdymą viešosiose vietose bei bendrinės kalbos normų pažeidimus.

8.15. 1995 m. sausio 31 d. priimtas **Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymas**. Šiuo įstatymu galutinai įtvirtintas valstybinės lietuvių kalbos statusas, nustatytas valstybinės kalbos vartojimas viešajame Lietuvos gyvenime, valstybinės kalbos apsauga.

Valstybinės kalbos įstatymas ir kiti valstybinės kalbos statusą ir jos vartojimą reglamentuojantys teisės aktai skelbiami knygelėje „Lietuvos Respublikos valstybinė kalba“ (1997).

Kompiuterinis lietuvių kalbos žinynas. Nuo morfologijos iki reikalų raštų, sudarė Petras Kniūkšta, Vilnius: Šviesa, 2004.